

ТРАДИЦІЇ ОБРОБІТКУ ҐРУНТУ НА ЕТНОГРАФІЧНОМУ ПОКУТТІ

Степан ПАВЛЮК

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0975-8099>

доктор історичних наук, професор,
академік НАН України, директор,

Інститут народознавства НАН України,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ina@mail.lviv.ua

Stepan PAVLYUK

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0975-8099>

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Academician of NAS of Ukraine, Institute of Ethnology,
The National Academy of Sciences of Ukraine (NASU),
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: ina@mail.lviv.ua

TRADITIONS OF SOIL CULTIVATION IN THE ETHNOGRAPHIC POKUTTIA

Мета статті — відтворити традиції обробітку ґрунту на етнографічному Покутті: окреслити системи підготовки землі для хлібовирощування, вказати на сільськогосподарські знаряддя, типи удобрення ґрунту тощо. До систем підготовки ґрунту для хлібовирощування відноситься переліг на безлісих площах і вирубно-вогнева чи вирубно-підсічна системи. У ХІХ—ХХ ст. вирубно-підсічна система мала виключно епізодичний характер. Життєва практика підказувала хліборобів ефективність використання орного поля — підтримання родючості ґрунту шляхом чергування зернових чи коренеплідних культур, а також відпочинку ґрунту.

Об'єкт дослідження — регіональні традиції обробітку ґрунту в загальнонаціональному контексті. *Предмет дослідження* — обробіток ґрунту на етнографічному Покутті. *Географічні межі дослідження* — етнографічне Покуття, а *хронологічні межі дослідження* — ХІХ — початок ХХ століття.

Автор доходить висновків, що вирощування зернових культур на Покутті було одним із основних занять місцевого населення, на відміну від Гуцульщини, де сільські господарства в основному зосереджувалися на плеканні корів, овець, менше кіз, коней, а також домашньої птиці. Покутський ландшафт, родючі прирічкові долинні ґрунти, помірний клімат сприяв успішній практиці сільськогосподарського виробництва.

Методологія розвідки ґрунтується на загальнонаукових методологічних принципах та основних вимогах, які ставляться щодо праць історико-етнологічного спрямування.

Ключові слова: Покуття, ґрунт, системи рільництва, удобрення ґрунту, обробіток ґрунту, рельєф, клімат, тяглова сила.

The purpose of the article is to reproduce the traditions of soil cultivation in the ethnographic Pokuttia: to outline the systems of land preparation for grain growing, to indicate agricultural tools, types of soil fertilization, etc. Land preparation systems for grain growing include fallowing on forestless areas.

In the 19th and 20th centuries the felling and cutting system had an exclusively episodic character. Life practice suggested to the farmer the efficiency of using the arable field — maintaining soil fertility by alternating grain or root crops, as well as resting the soil.

Emphasis is placed on the types of soil fertilization — stable manure (obtained when using stationary, special stables for cattle and horses — premises for cattle, and in some places and only in wealthy peasants — stables for horses); by means of prioritization of appropriate herbs that successfully restored the soil structure — clover, wormwood, timothy, etc.; grazing, i. e. grazing on stationary fenced pastures for both sheep and cattle.

The object of research is national Ukrainian traditions of soil cultivation, and the subject of research is soil cultivation in ethnographic Pokuttia. The geographical boundaries of the study are the ethnographic Pokuttia, and the chronological boundaries of the study are the 20th century inclusive.

The author concludes that the cultivation of edible fruits in Pokuttia was one of the main occupations of the local population, in contrast to the Hutsul Region, where agriculture was mainly focused on rearing cows, sheep, less goats, horses, and poultry.

The Pokuttia landscape, fertile river valley soils, and a moderate climate contributed to the successful practice of agricultural production.

The methodology is based on general scientific methodological principles and the main requirements for works of historical and ethnological direction.

Keywords: soil, farming systems, soil fertilization, soil cultivation, relief, climate, traction force.

Вступ. Етнографічне Покуття розташоване на специфічному ландшафтному масиві у передгір'ї Карпат, із майже однотипною орографічною характеристикою з переважаючими рівнинними площами вздовж численних річкових артерій та невисокою гористістю. Такого типу ландшафт багатий на різноманітну рослинність, що сприяло процесу утворення родючого горизонту ґрунту, а пологі схили горбів мали здатність засвоювати вологу, яка була необхідна для формування придатної для вирощування культурованих плодів, злакових культур тощо, структури ґрунту і його калорійності. Залежно від домінуючої віками деревини — хвойних, листяних чи змішаних порід утворювався відповідний тип ґрунту. На Покутті переважали бурі лісові та дерново-буроземні опідзолисті ґрунти [1, с. 86].

Паводкові стихії річок суттєво впливали на структуру і рівень родючості прирічкових площ з лучним типом ґрунту.

Безумовно, що ландшафтна однотипність (здебільшого рівнинні, децю горбисті простори зі змішаною деревиною) стала в основі етнографічної локальності в усьому спектрі способу життя: господарсько-виробничій справі, календарній і сімейній обрядовості, промислах, ремеслах тощо, при цьому беручи до уваги ще й такий чинник, як активна соціально-побутова контактність із суміжними етнографічними групами українців — бойківською, гуцульською, подільською. Базовий етнокультурний ґрунт для українців, який вклався ще у давні часи Києворуської держави, і став основою, на якій формувалась, внаслідок уже наведених чинників, локальна специфіка багатьох рис місцевої традиційності, у тому числі і господарсько-виробничих занять.

Мета статті — відтворити традиції обробітку ґрунту на етнографічному Покутті: окреслити системи підготовки землі для хлібовирощування, вказати на сільськогосподарські знаряддя, типи удобрення ґрунту тощо. До систем підготовки землі для хлібовирощування відноситься переліг на безлісих площах і вирубно-вогнева чи вирубно-підсічна системи. У ХІХ—ХХ ст. вирубно-підсічна система мала виключно епізодичний характер. Життєва практика підказувала хліборобові ефективність використання орного поля — підтримання родючості ґрунту шляхом чергування зернових чи коренеплідних культур, а також відпочинку ґрунту.

Методологія розвідки ґрунтується на загальнонаукових методологічних принципах та основних вимогах, які ставляться щодо праць історико-етнологічного спрямування.

Основна частина. Справіку осіле населення на придатних для вирощування рільничих плодів, як зернових, так і коренеплідних, овочів, плекання садів тощо витворило впродовж віків свій господарсько-культурний тип, децю відмінний від пастушого гуцульського, гірсько-хліборобського бойківського і хліборобського подільського.

Давні українські поселенці, що і характерно для багатьох народів, формувались на багато функціональній основі, залучаючи для виживання різні види занять — мисливство, рибальство, збиральництво, а згодом шляхом тривалої практики, певні заняття забезпечували стале поповнення господарство продуктами харчування, яким стало рільництво і тваринництво.

Якщо гірський культурний ландшафт, який заселили давнє українське, а ще і протоукраїнське населення, відоме нам сьогодні як українська етнографічна група — гуцули, вели здебільшого пастушу форму діяльності, залишивши як доцільні інші, як допоміжні заняття, у тому числі рільництво і городництво, то покутяни освоїли рільничу практику, яка в цьому географічному ландшафті стала домінуючою. Зрозуміло, що рільництво могло існувати при значному залученні до нього тваринництва, яке виконувало дві важливі функції — як тяглова сила, а також покращення родючості ґрунту шляхом підживлення гноєм.

Відомо, що всі хліборобські народи, які перейшли на стаціонарний спосіб життя, до яких належать і українці, освоївши певну територію, на якій зерновирощуванням забезпечували харчовий раціон не тільки на короткий період — день, тиждень, місяць, але й нагромаджували запас харчування для річного функціонування, на початку хліборобської практики користувалися природною родючістю ґрунту.

Піддавались обробітку відкриті, незалісені площі і, здебільшого, прирічкові, які можна було освоїти простішим знаряддям — спочатку ручним — здебільшого дерев'яною, а потім обкутою, ріжучу частину, лопатою чи мотикою, і згодом примітивним тягловим знаряддям, яким було рало і дерев'яна борона (іл. 1). Підкреслюю, що рільництво поширилось на всьому просторі теперішньої України ще у прото-

державний період в добу Черняхівської археологічної культури і у Передкарпатті, до якого належить і етнографічне Покуття.

Очевидно, що нагромадження знань про природну родючість ґрунту і її підтримання відбувалось тривалий час у нелегкій практиці зерновирощування. Предковичні поселенці нинішніх українських земель набували досвіду і знань про тривалість родючості ґрунту під різними культурами, щосезонно їх культивуючи. Появилась і простіша форма відновлення родючого стану ґрунту, переліг, коли виснажену ділянку, яку експлуатували кілька років поспіль, залишали на тривалий час для природного поновлення родючості. Така простіша форма сівозміни була характерною для покутян впродовж всієї практики хлібовирощування, всуціль до ХХ століття, хіба з тією особливістю, що перелогові землі переводили в сіножаті чи під пасовища, як своєрідний екстенсивний спосіб ґрунтоутворення. Період, через який переліг знову повертався у рільничий масив, не був регламентований і визначався декількома чинниками — місцем розташування, чи, точніше, орографічною характеристикою, якщо це прирічкова, долинна площа, то її інтенсивність використання була активнішою, враховуючи її найвищу родючість, яка формувалась паводковим нанесенням намулу, достатнім і постійним рівнем зволоження, але була непридатною для високого врожаю і тривалого використання природною структурою ґрунту. Іншою була відпочинкова тривалість у перелозі площ на горбистій місцевості з відповідною рослинністю і віддаленістю осель. Після тривалої невпорядкованої сівозміни, поки, на думку хлібороба, ще раз замінити площу під черговий засів було недоцільно, тільки тоді цю ділянку залишали в переліг, «пустили землю облогувати», щоб через 3—5 років знову повернутись до неї для оранки. Як правило, ближчу ділянку до осені використовували для сіножаті і до неї повертались швидше, аніж до чогось віддалених, на яких випасалась худоба.

Переліг, як найпростіший спосіб покращення стану родючості ґрунту і перша система польового рільництва в аналогічній спосіб побутувала на всьому карпатському етнокультурному масиві [2, с. 51].

У давніші часи незаліснених площ було небагато, тому покутянам доводилось застосовувати поширений для рільничих народів, у тому числі і українців, своє-

Іл. 1. Типові лопати з металевим окуттям. Городенківщина. Село Вербівці

рідний трудомісткий спосіб набуття посівних площ з-під лісу, кущів, звільнення їх від деревини, вирубуючи, а потім спалюючи. Прадавня вирубно-вогнева система хліборобства виконувала декілька функцій — очищали від заліснення площу, напалений попіль використувався як добрива, і можна було без додаткової обробітку ґрунту — після перекопуванням верхнього шару ґрунту засівати зерно [2, с. 32—50].

Отже, найпростішими способами підтримання родючості ґрунту були — переліг і вирубно-вогневе хлібовирощування, що відноситься до екстенсивного хліборобства і яке було у практиці подолань.

Застосування простішого знаряддя для вирощування плодів — мотики, як первісного багатофункціонального знаряддя, разом з дерев'яною, а потім обкутою залізом ріжучу частину, лопатою. Первісними знаряддями при перекопуванні досягали покращення структури ґрунту, чим продовжували час його експлуатації.

Хлібороби Покуття, як і хлібороби всієї етнічної України, застосовували для підтримання родючості ґрунту різні відомі практики — екстенсивні та інтенсивні, коли залучались до агровиробничого процесу ефективніші прийоми і засоби, які з досвіду напрацьовував рільник. Йдеться про такі прийоми і засоби, які у технологічніший спосіб продовжували час рільничої експлуатації площ, зайнятих хлібовирощуван-

ням. До них відноситься, насамперед, використання тяглових ґрунтообробних знарядь, типу рала і плуга, їх технологічне і конструктивне вдосконалення, а також запровадження сівозмін із урахуванням рівня виснаження ґрунту тим чи іншим збіжжям, що враховувалось при послідовності їхнього посіву.

Раціональне впровадження у практику агротехнічного обробітку зі сівозміною підсилювались ще одним особливо вагомим компонентом — удобренням стаєнним гноєм, добутим при застосуванні стаціонарних, спеціальних для худоби і коней стаєнь — приміщень для рогатої худоби, і подекуди і тільки у заможних селян — конюшень для коней.

Складно, ба навіть неможливо визначити час, коли в Україні, та й в інших хліборобських народів, почали регулярно і усвідомлено підживлювати ріллю гноєм. Опосередковано і теоретично, володіючи інформацією про наявність різних безпосередньо пов'язаних з рільничою практикою засобів, таких як присутність постійного у господарствах розмноження свійських тварин, тягової худоби, орних розпушувальних знарядь, можна окреслити історичну епоху, коли такий компонент у хлібовирощуванні став необхідним. При цьому ж удобрення стаєнним гноєм у кожному з етнографічних регіонів має свій час появи. Очевидно, що гірський карпатський етнокультурний масив дещо пізніше, аніж у рівнинних степових чи лісостепових районах, освоював практику хлібовирощування. У цьому випадку не виключений, а більше ймовірно, що відбувався факт поширення технічної агрокультури, агропроцесу з центральної хліборобської частини етнічної території на периферії, у тому числі у передгірський і гірський масив.

Нашими польовими дослідженнями на етнографічному Покутті, писемними та архівними відомостями підтверджується доведений факт, що основою аграрної культури на всьому етнічному просторі стала практика, яка склалася в історичній епісі Київської Русі, в середовищі племен степової і лісостепової смуги. У периферійні масиви набута культура агротехнічного процесу поширювалась, виходячи від часу та інтенсивності заселення і освоєння власних земель. До цього до базових традицій цілісного процесу хлібовирощування вкраплювались місцеві елементи, які формувались під впливом регіональних геоландшафтних характеристик, враховуючи суттєвий чинник — біофізичний стан ґрунту, його гігроскопіч-

ність. Геоландшафт диктував вибір способу господарювання — рільничий, пастуший чи змішаний.

Покутські прирічкові і долинні луки, горбистий заліснений рельєф, придатний для випасання худоби, були умовою для вироблення рільничо-пастушого господарського типу, на відміну від гірського пастушого типу гуцулів. При активній соціальній контактності із сусідніми етнографічними масивами, зокрема подільським, технологічна практика зерновирощування приживалась і в господарствах покутян [3, с. 100].

Це стосувалось усього агротехнічного процесу, у тому числі і в інтенсивному підтримуванні родючості ґрунту внесенням добрив, якими були переважно стаєнний гній, попіл на підсічних площах і пріорювання зеленої маси тощо.

Удобрення поля гноєм впродовж тривалого часу уклалося у певні місцеві особливості загальнопоширеного на всьому етнічному просторі набутих навиків. Відмінності стосувалися здебільшого дій на підготовку його до використання неподалік стаєнних приміщень; конфігурації і конструктивного влаштування огорож довкруги ями; рослинних додатків на кількісне збільшення і почасти покращення підживлюючої сили добрива, а також періоду його підготовки.

Безумовно, що в давнину з виникненням стаціонарних приміщень для утримання худоби, гній укладався на велику купу неподалік входу до стайні і взимку чи ранньої весни на ручному чи тягловому транспорті розносили чи розвозили по ділянці, при тому значною частиною стаєнного добрива підживлювали озимі зернові культури.

Збільшення посівних площ спонукало до збільшення тягової худоби, а це спонукало до збільшення стаєнного добрива, що вимагало належного зберігання. Тому появилися неглибокі ями, із нетовстих жердин встановлювалася з трьох боків суцільна огорожа, висота якої залежала від рельєфу, розташування — рівна площа, а чи на схилі, але не перевищувала 1 метру у висоту. Конфігурація гноїння мала різні форми, але здебільшого прямокутну, з розмірами боковин різного метражу, виходячи з кількісної характеристики нагромадження гною. Розміри таких гноїнців були, здебільшого, 3 x 3 метри чи менші, за винятком ще більші.

Зазвичай у покутських господарствах, як і здебільшого в Україні, не виокремлювали послід від різних тварин — корів, коней, свиней, овець тощо, а

закладали в одному облаштованому місці — гноїнці, хоч існувала практика підживлювати окремі польові чи городні культури більш поживним овечим, а чи кінським гноєм. Для такої потреби гній доставлявся відразу на відповідну площу, де висаджували капусту, брукву, буряки та ін. Доглядали поживнішим добривом і поле під кукурудзу, як одну з найбільш культивованих на покутті культур. Особливо цінувався курячий послід, яким забезпечували городні рослини — часник, цибулю, моркву тощо.

Виробнича рільнича практика зорієнтовувала покутських хліборобів, що якісніше стаєнне добриво може бути тоді, коли воно деякий час — рік чи два — перележить у гноїнці, щоб перегнили рослинні рештки, як підстилка під худобу чи спеціально внесені садові листя. Утворений в такий спосіб перегній досить активно засвоювався в ґрунті і сприяв доброму врожаю. Малозабезпечені господарства не мали можливості на триваліший період залишати без використання гній. Його вивозили в поле перед кожним рільним сезоном. Число тих господарств, у кого було багато худоби, а отже гній міг «відстоюватися», було незначним.

Існували набуті в апріорі часові і технологічні традиції доставки стаєнного добрива в поле. Найзручнішим часом для цієї агротехнічної операції була зима, її кінець. Селянин, не особливо заклопотаний іншими справами, крім догляду за господарством, у тому числі і підготовкою паливного матеріалу, маючи зручний для цієї пори року і умов транспорт — сани, без великої напруги розвозив під ярі зернові, а особливо просапні і коренеплідні культури. Почасти гній транспортували на поле і колісним транспортом напровесні — на возі, або пристосований на передній частині возу ківш, який називався телігою. На важкодоступні ділянки, і які не були розташовані на значній відстані від оселі, користувалися ручними засобами — носилками («ношами») чи тачками. У гірській місцевості гуцули навіть у мішках доставляли добриво на ділянку, але такий спосіб був епізодичним. Досліджений нами етнографічний матеріал у сфері удобрення на Бойківщині, Лемківщині і Гуцульщині значною мірою збігається з технологічними діями процесу удобрення на Покутті [2, с. 67—70].

Розправляли добриво по ділянці, застосовуючи вила, і напередодні оранки.

Окрім утрадиційненого на Покутті способу підживлення ґрунту стаєнним добривом, який був ха-

рактерний на всій етнічній території, і вже з давніх давен, з виникненням орних знарядь, досвід і знання підказували ще інші засоби і прийоми, застосовуючи відповідні трави, які успішно відновлювали структуру ґрунту — це конюшина, полин, тимофіївка та ін. Виробнича практика підказала хліборобів, що приорана рослинна маса спричинялася до високого врожаю. Напрацьована практика полягала у тому, що ближче до літа виснажене поле переорювали і засівали відповідними травами, але досить часто разом з вівсом («мішанка»), від чого буйно зводилась рослинність, яку могли косити, заготовляючи сіно для зимового корму, а водночас знову, на свіжо, переорана ділянка удобрювалася перегнилим рослинним корінням і рештками. Сидерильний спосіб поліпшення структури ґрунту вже у ХІХ ст. був широко поширений, раніше, у попередні століття така практика могла існувати лише спорадично, і то стихійно, без усвідомлення суті агрономічної дії зеленого добрива. «Хтось таке запровадив», — говорили про це місцеві мешканці. Насправді уже цим способом інтенсифікувався весь агротехнічний процес, оскільки продовжувався час активної експлуатації посівної ділянки.

Не можна не згадати ще про один досить ефективний спосіб удобрення ґрунту, яким було кошарування, тобто випас на стаціонарних огорожених пасовищах як для овець, так і для великої худоби. Кошари встановлювали на віддалених від села рільних площах, поблизу лісу і в передгір'ї (і не тільки), по сусідству з Гуцульщиною, де така практика була доволі поширеною. Через декілька тижнів кошари переміщали і впродовж сезону випасання худоби доволі значні площі були добре удобрені під посів зернових, а щонайбільше кукурудзи. Така ділянка підлягала під осінню зяблеву оранку.

Польовими етнографічними дослідженнями на Покутті місцевих особливостей цього етапу агротехнічного процесу вирощування зернових чи коренеплідних культур не було виявлено.

Черговість і послідовність використання посівних рільних площ на вирощування злакових культур, на переконання хлібороба, впливала на урожайність і тривалість її активної експлуатації, що можна віднести таку практику до сфери засобів на підтримання родючості ґрунту як один з інтенсивних чинників у традиційній модифікації зерновирощування. До раціональної сівозміни пройшов тривалий час — від сти-

хійної зміни поля, що спонукалась господарськими потребами і що було характерним на початках рільничого вирощування врожаю зернових, — до усвідомленого, що виникло з досвіду, раціональної зміни посіву зернових культур відповідно до їх агробіотичних властивостей, коли, наприклад, існувало застереження, що овес виснажує ґрунт, а отже цією культурою завершувалась сівозмінна.

Покутські хлібороби у своєму життєвому шляху зерновирощування застосовували різний досвід, який ставав системою — від найпростішої — перелогової на безлісих площах, коли ділянку рік-у-рік експлуатували до повного виснаження, що тривало 2—4 роки залежно від природної родючості ґрунту. На прирічкових долинах етнографічного Покуття висока поживність ґрунту дозволяла висівати зернові і до 4—5 років. Переліг, як екстенсивна система хліборобства, спорадично функціонувала всуціль до ХХ століття.

До найпростіших систем зерновирощування відноситься і вирубно-вогнева чи вирубно-підсічна система, якою користувалися покутяни, і не тільки, на пригірських площах, густо заліснених з ландшафтно-географічною експозицією, придатною для сільсько-господарського виробництва [2, с. 30—57].

Кущами і дрібною деревиною, в минулому, були вкриті і прирічкові долини, і придатні для рільництва малосхилі горби. Залучення цих площ в рільниче виробництво шляхом трудомістких операцій — підсічки, вирубки, викорчовування тощо — щоб тішитися золотоколосою нивою і суттєво забезпечити життєвий раціон харчуванням, і при цьому надійно стабільним. Покутяни перейняли існуючі традиційні технологічні способи, які побутували на всьому етнічному просторі без місцевих відмінностей, які могли бути, але які нам не вдалося виявити ні з давніх писемних джерел, ані з усних розповідей старших віком місцевих хліборобів [4, с. 120].

У ХІХ—ХХ ст. вирубно-підсічна система мала виключно епізодичний характер, і то на площах, які запускали на тривалий відпочинок, або на некрутих гірських схилах для розширення посівних площ. У цей період ця система хлібовирощування еволюціонувала від класичної вогневої вирубно-підсічної — до вогневої, але вирубно-рільної, коли пропалені ділянки, підживлені попелом, раніше викорчовані від пнів вікових дерев, розорювали тяглим орним знаряддям.

На етнографічному Покутті впродовж багатівкової хлібовирощувальної практики уклалась структура і система експлуатації рільних площ. Очевидно, що у давні часи, коли ще не було коренеплідних просяпних культур, та й із зернових, до яких відноситься кукурудза, а особливо у віддалених від основного польового простору пригірських чи гірських масивах, змінювали усталений порядок використання оброблюваних площ, змінюючи послідовність висіву зернових культур.

У селянських господарствах уже з часу Київської Русі культивували три основні злакові культури — пшеницю, жито, овес, а згодом і просо, ще пізніше — кукурудзу. Така номенклатура зернових побутувала і на Покутті, і, очевидно, транспортувалась і традиція послідовності їх висіву.

Життєва практика підказувала хліборобові ефективність використання орного поля; набували знання підтримання родючості ґрунту шляхом чергування зернових чи коренеплідних культур, а також відпочинку ґрунту. Українські хлібороби, у тому числі і покутяни, виснажену орну ділянку залишали на переліг, на природне відновлення її родючості, відводячи її під сінокос, або під пасовище, якщо ці ділянки були розташовані на відстані від осели. І тільки через 3—4 роки це перелогове поле знову повертали у технологічний процес зерновирощування.

Практика підказувала, що ефективніше можна використовувати орні площі, якщо почергово міняти висів культур — одного року займають ділянку озимим зерном, а наступного року там висівають яре зерно. Таким чином збільшувався час експлуатації орного поля у двопільній сівозміні. Переліг поступився двопіллю, а згодом появився ще ефективніший спосіб інтенсивнішого використання поля — трипільля. Хлібороб розділяв одну площу на три однакові величини, два роки чергуючи висів озимих і ярих культур, а на третій рік залишав на відпочинок.

Поглиблене вивчення систем рільництва у практиці зерновирощування вказує, що на всьому етнічному просторі існували одні і ті ж системи рільництва, хіба з дещо зміненою місцевою особливістю, як це було з двопіллям, зокрема у гірській частині, яке набуло своєрідності у толоко-царинному циклі. Умови геоландшафту покуття не були придатні для існуючого гірського двопільля, але прижився подільський варіант [5, с. 77—95; 6, с. 120—122].

Трипільна сівозміна покутських господарів мала свою особливість щодо класичної номенклатури зернових — пшениці, жита, вівса, додавалась кукурудза, яка займала провідне місце в аграрному виробництві. Вважалося, що кукурудзяне поле може бути добрим попередником для інших зернових, а навіть і просапних культур. А з цим і уклалася традиційна сівозміна, яка переважала на всьому етнографічному просторі Покуття. Середньонадільні господарства у межах 3—6 моргів поля, уклалася і відповідна структура орної землі, яка полягала у тому, що присадибна ділянка експлуатовалась особливо інтенсивно, на якій висаджували майже щорічно картоплю і з невеликою перервою на рік чи два зернові, або під сінокіс. Частина присадибної площі була відведена під городні культури — часник, цибулю, буряк та ін., яка постійно підсилювалась і постійно експлуатовалась. Остерігались від того, щоб одну і ту ж грядку не займати декілька років поспіль однією городиною.

Третьою складовою орного поля покутянина становила площа під зернові культури у двопільній, трипільній, а епізодично і багатопільній сівозміні. Двopільна сівозміна чітко регламентувалась почерговістю висіву озимих і ярих культур, і тільки після двох чи трьох циклів ця ділянка облогувала під сінокосом а чи пасовиськом. Традиції бойківського а також і лемківського двопілля, яке називалось ще толоко-царинним, покутські господарі не запозичили, оскільки структура і розташування садіб у населених пунктах була принципово іншою, що диктувалось місцевим рельєфом і ландшафтом [2, с. 30—57].

В апоріорі покутські хлібороби володіли багатим і доволі раціональним арсеналом засобів для підтримання родючості орного поля. До них відносяться і простіші способи, при яких використовувалися природні матеріали, такі як лісова деревина, куці, трави, з яких напалювали попіл, яким підживлювали ґрунт. Приорювання рослинних решток для покращення структури ґрунту у сидерильній чи зяблевій оранці, а також багатопільні сівозміни стали наслідком тривалої рільничої практики і набутих агротехнічних знань і навиків.

До найважливіших стадій у системі і процесі хлібовирощування стала стадія оранки, технологія якої найсуттєвіше підтримувала родючість ґрунту шляхом приорювання і перемішування з ґрунтом рослинних решток, удобрення, які, перегниваючи, покращували

структуру ґрунту, полегшуючи проникнення атмосферних елементів — вологи, повітря, тепла і, врешті, світла. Український рільник збагнув вагомність оранки внаслідок тривалої хліборобської практики і, безперечно, засвоєння набутих навиків багатьма поколіннями.

Етнографічне Покуття, яке було заселене ще давніми протоукраїнськими племенами, на території якого засягав культурний пласт трипільців, які мали поширення у Подністров'ї, коли вже із мотичним хлібовирощуванням запроваджувались простіші тяглові знаряддя — типу рало, коли ґрунт розсувався. Цим спущувальним знаряддям покутяни, як і сусідні українські етнографічні групи — подоляни, бойки, користувались і до часу появи простішої конструкції — плуга, уже наприкінці 1-го тисячоліття нашої ери. Черняхівські археологічні племена, які охоплювали і Покуття, борознили ґрунт ще ралом. На більшості етнічної української території, у тому числі і на досліджуваному Покутті, ґрунторозпущувальне знаряддя, яким була соха, археологами не виявлено і не зафіксоване у словесних пам'ятках, незважаючи на відносну близькість його поширення на етнографічних Волині і Поліссі.

Однією з особливостей тяглових спущувальних знарядь, до яких відноситься рало, що їхня конструкція була подібною на величезних просторах з різноманітним ландшафтом і незмінною зберігалася тривалий час.

Гірські і пригірські площі, заселені протоукраїнськими племенами, здебільшого забезпечували свою потребу у харчуванні із мисливства, рибальства, пастухування, збиральництва, і вже, до певної міри, синхронно із хлібовирощуванням, практика якого поширювалась від сусідніх споріднених племен рівнинних, придатних для рільництва територій, зокрема із етнографічного Поділля. Такі ґрунторозпущувальні тяглові знаряддя на Покутті конструктивно були подібні з подільськими, а зокрема рало, виходячи, насамперед, з факту одноплемінного заселення і господарського освоєння ще з до Києворуських часів, а зокрема племенами Черняхівської археологічної культури. З етнографічного Поділля у нас достатньо джерельних відомостей, як археологічних, так і писемних, щодо стану рільництва у частині знарядь і пристосувань. При відсутності таких даних з Покуття можемо зробити припущення, що простіші розпущувальні та орні знаряддя

Іл. 2. Вдосконалене рало із металевим наральником. Сня-
тильщина

Іл. 3. Перехідна модель від рала до плуга. Городенківщина.
Село Серафінці

були аналогічні на значному подібному геоландшафтному просторі, до якого відноситься і етнографічне Покуття. З цього питання чітко висловився відомий польський дослідник української традиційності Покуття Оскар Кольберг, зазначивши, що рільничі знаряддя такі ж, як і у всьому краї [7, с. 54].

Правда, вчений допустився помилки, вважаючи, що покутяни користувалися і сохою, побутування якої не засвідчене жодним джерелом ні на Поділлі, ні в Степовому Подніпров'ї, ні в передгірському і гірському середовищі, а також і на Покутті.

Тим більше, конструкція рала мала такі ж характеристики, як і на Поділлі, звідки найбільш імовірно і було поширене. Тобто первісно побутувало безполозове рало із рівним стеблом-тягою, яке закріплювалось у ручку (чепігу), якщо ральник із чепігою становив одне ціле, а в іншому випадку — у стебло вмонтову-

вався ральник, якого утримувала у стабільному робочому стані стовба, а наприкінці робочої частини стебла вдовбувалася ручка — чепіга. У передній частині стебла влаштовувалися два, три кілки, засобом яких прилаштовувалось рало до упряжі (іл. 2).

Рало зазнало конструктивних змін — від безполозового до полозового, яке, своєю чергою, було і вузьколопатовим, і широколопатовим. Можна вважати, що усі моделі рала використовувались у господарствах покутян і навіть ще у ХІХ ст., але уже, досить рідко як спущувальне знаряддя, переважно для «розривання» борозден після оранки новини чи перелогу, і здійснювали цей агротехнічний процес впоперек проведеної оранки [8, с. 32—41].

В етнокультурному масиві Поділля, а навіть Бойківщини, Лемківщини зустрічались багатозубі рала («радла») з трикутною рамою, від чого можна екстраполюватись, що і на Покутті такої конструкції зустрічались рала із металевими зубами. Матеріалом для рал служили дерева міцної породи, насамперед грабу, дуба, менше ясеня чи бука (іл. 3).

Рало в агротехнічній еволюції орних знарядь виявилось базовим. З етнічної території України археологічні пам'ятки уже у залізну добу виявлені пам'ятки ґрунтообробної техніки із залізним лемешем на полозовому ралі, а також вправлене у стебло металеве чересло для полегшення розтинання ґрунту. Цілкові імовірно, що і такими конструктивно перехідними ралами користувались і покутські хлібороби [2, с. 116—117; 3, с. 79—80].

Поява плуга як орного знаряддя, засобом якого перекидалась відкрайна скиба, що суттєво покращувало агрофізичний стан ґрунту, його структуру, коли активніше відбувався процес аерації на активніше засвоєння атмосферних чинників — сонячне тепло, повітря і вологу.

Простіший тип плугу міг появитися у господарствах покутян уже в добу Київоруської держави, яким русичі уже розорювали свої поля. Адже маємо археологічні матеріали з періоду заселення Подністров'я Черняхівськими племенами, які користувалися для оранки конструктивно первісною моделлю плуга [8, с. 42—55] (іл. 4).

Відомі нам зразки місцевих плугів з ХІХ ст. мають усі характеристики тих типів, які побутували на Поділлі, частково на Поліссі, а також на етнографічній Бойківщині, Лемківщині, Гуцульщині з більш

відчутним подільським впливом. В активному використанні покутян були плуги як традиційно дерев'яні з металевим череслом і лемішем, а також модифіковані, чи радше вдосконалені. На початку ХХ ст. зустрічалися плуги вже фабричного виробництва.

Типовий зразок плуга на Покутті складався з двох основних частин — власне плуга і передка (теліжки), як тяглове пристосування до упряжі коней. Первісні дерев'яні плуги із тяглою силою волів мали видовжений гряділь, який безпосередньо прилаштовувався до ярмового запрягу.

Плуг, як досконале орне знаряддя для підготовки ґрунту для зерновирощування та інших сільськогосподарських культур, у своїй конструкції був подібним не лише на усій етнічній території України, але і серед інших хліборобських народів. Різниця полягала у величині елементів плуг, їх конструктивному влаштуванні, матеріалі виготовлення тощо. Тобто усі плуги мали такі конструктивні деталі — гряділь, чепіги, підшва, леміш, чересло і одна чи дві стовби. А також, звісно, передок, як дещо пізніше пристосування.

Карпатські гірські і передгірські плуги були дещо меншими від типового зразка степової чи лісостепової частини України і різнилися у кріпленні тяги: у карпатських плугів гряділь кріпився у середній частині чепіги, а у степовому плузі — у нижній частині чепіги біля підшви. На досліджуваній території етнографічного Покуття більшого поширення мав плуг з низьким кріпленням тяги [2, с. 122—24].

Гряділь довжиною здебільшого біля 160 см виготовляли з міцних порід деревини. Надійно вмонтовували з потовщеного боку гряділь у нижню частину чепіги, а подекуди і всередину лівої чепіги. Передню частину, дещо тоншу, до 10 см, ужвою скріплювали з передком («колішню») засобом кілків, встановлених в отвори у гряділі. У такий спосіб корегуючи чи видовжуючи відстань орних частин плуга до передка, регулювалась глибина оранки. Гряділь мав винятково функціональне навантаження — до нього кріпилися основні елементи оранки — чересла і підшва. Чересло вдовбувалось на відстані приблизно 50 см від чепіги перед незначним вигином гряділі вліво, як конструктивним елементом ефективного процесу оранки. Воно влаштовувалось під гострим кутом до поверхні ґрунту, загостре у передній ріжучій частині, що забезпечувало вертикальне відкраювання скиби, яка підрізалась лемішем і подавалась на полицю, яка за-

Іл. 4. Традиційний залізний плуг. Городенківщина. Село Вербівці

Іл. 5. Вдосконалений залізний плуг. Городенківщина

вершувала технологічну дію її перекидання. Вагомим технологічним елементом для надійності плуга виступає підшва, яка укріплялась з гряділем засобом стовби, — округлого чи прямокутного дерев'яного пристосування, довжиною до 30 см, вдовбаного у підшву в її передній частині перед лемішем і в гряділь (іл. 5).

Плуг з'єднувався з передком ужвою, закріпленою на передку, і грядільним гакоподібним сворнем, вкладеним у просвердлений отвір в кінці гряділя. Принциповою деталлю плуга, яка вирізняла його від простіших спусувальних знарядь — сохи чи рала — була полиця, яка прикріплювалась до стовби і правої чепіги під невеликим кутом до руху плуга, щоб підрізану і відкраяну скибу, перемістивши на щойно проведenu борозну, перекинути її дерном до попередньої скиби [8, с. 43—55].

У дерев'яних плугах дошку, добре простругану (прогібльовану), щоб зменшити тертя з ґрунтом,

вигодовляли з міцної породи деревини. Розміри її становили: висота — в межах 20—25 см, довжина — до 70 см і товщина 4—6 см.

Удосконалені залізні плуги були забезпечені металевими полицями, децю ввігнутої спіралеподібної форми, що покращувало вкладання скиб і полегшувало прикладання тяглової сили для коней.

У дерев'яних плугах, у яких металевою деталлю було лише чересло, скибу підрізав дерев'яний широколопатовий чи вузьколопатовий полоз, який еволюціонував у підошву, на яку закріплювали леміш.

Для керування плугом під час оранки застосовували чепіги, які виготовляли із саморослих гіляк міцних порід дерев. Чепіги вдовбували у підошву, а в ліву чепігу вставляли гряділь.

Дослідження з усього українського етнокультурного масиву підкреслюють, що орне знаряддя переважно було однотипним, хіба з деякими незначними відмінностями стосовно величини чи матеріалу виготовлення. Побутували місцеві локальні назви частин плуга при поширеному застосуванні таких назв, знаних на значній етнічній території [9, с. 94].

У ХІХ ст. тягловою силою для плуга були коні. Якщо у дерев'яний важкий плуг запрягали кілька пар волів, то в полегшений із залізними робочими частинами для відкраювання і підрізання скиби достатньо було і пари коней. Правда, для оранки новини могли впрягати і дві пари коней.

І все ж, у багатших господарствах появлялися і фабричні плуги, які від місцевості виготовлення називали «чеськими», «мадярськими». Дуже рідко користувалися плугами відомих європейських фірм Сакка, Говарда, Еккерта тощо.

Передок («теліжка», «колісня») для роботи з плугом виготовляли місцеві майстри, і матеріалом була деревина, тільки з деякими металевими деталями, зокрема окуття на колесах, ланцюг замість гужви. Практикували для передка одного розміру обидва колеса, хоч на сусідньому етнографічному Поділлі практикували колеса різної величини — праве борозняне було більшим, майже на глибину борозни, щоб вирівняти роботу плуга.

Уже наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. місцеві майстри і ковалі виготовляли плуги з удосконаленими робочими частинами, зокрема відвальна полиця конструювалася разом з модифікованим лемешем, який кріпився до нижньої частини полиці заклоп-

ками. Відпала потреба у підошві, а полиця кріпилася болтом до гряділя, до якого зачіпали чепіги. Чересло металевим хомутом з болтами кріпилося до гряділя з лівого боку. Такі модифікації були перейняті з фабричних типів плугів, які український господар не сприйняв через їх надмірну вагу і непристосованість до структури українських ґрунтів. Це зрозуміли і колоністи, і самі сприяли виготовленню модифікованих традиційних місцевих плугів. Звичайно, для своїх потреб колоністи організовували ремісничі майстерні. Але, водночас, цим займалися і місцеві кустарі, поширивши удосконалений український плуг на «Західному Поділлі він широко застосовувався в лісостеповій зоні Західної України (у тому числі і Покутті. — С. П.), в районі Карпат та Закарпаття, і частково на Буковині» [8, с. 137].

До комплексу традиційних знарядь для підготовки ріллі на використання під сільськогосподарські культури відносяться спущувальні чи подрібнюючі, відкраяні плугом скиби, борони, грапи і катки (валки). Покутяни застосовували для завершального обробітку ґрунту борони — давніше із дерев'яними зубцями, а згодом і з металевими, які були ефективнішими як при дробленні ґрунту, так і зручнішими і легшими для тяглової сили.

Це були типові рамкові борони із шістьма брусками, у яких влаштовували через просвердлені отвори від 5 до 7 металевих зубців, довжиною робочої частини до 15 см. Крайні бруски були довшими, в них вмонтовували круглу поперечну планку, яка служила зчепленням через бігунок до тяглової сили. Поперечні планки з'єднували бруски, їх могло бути лише дві, а інколи і шість, через які у місцях схрещення з брусками проходив зубець.

Очевидно, що ще до виникнення борони, яка нам відома в різних незначних конструктивних модифікаціях, які зустрічалися в господарствах покутян у ХІХ — поч. ХХ ст., побутували простіші пристрої для подрібнення зраного поля і ще для занурення висіяного зерна.

Уже зі залученням до обробітку тяглової сили волів, а згодом і коней, коли борознили ґрунт ще ралом, появився простіший спосіб, яким розривали груди ґрунту зрубаною вершиною нетовстого дерева хвойних порід, обрубавши на певну величину до 37 см від стовбура гілля, закріпивши з тоншого кінця через гужву і дишель до тяглової сили, здійсню-

вали завершення ріллі до посіву. Запряг за вершину «драпачки», гілля якої були зорієнтовані під гострим кутом до поверхні ґрунту, давало змогу легше і ефективніше його подрібнювати. У такий спосіб рвали скиби на новині чи перелозі, а оранку на вживаному полі спушували тим же «драпаком», але причепним до тяглової сили за грубший кінець.

На етнографічному Поділлі і, ймовірно, на етнографічному Покутті хлібороби користувались вже названими знаряддями, але і ще побутували дещо іншої конструкції, коли до дво- чи трибрускової борони прикріпляли два-три одну біля одної завдовжки до 1 м гілляки з терну чи глоду для кращого занурення в ґрунт зерна [10, с. 89].

У ХІХ ст. допоміжні до борони розпушувальні пристрої ще використовувалися, але уже на початку ХХ ст. фактично були витіснені з ужитку більш ефективними залізними боронами («зигзаги»).

Для ущільнення ґрунту після посіву подекуди ще використовували вали («колоди»), коли у дво- триметрову колоду у торці вбивали сворні, які через металеві кільця прикріпляли до тяглової сили.

З особливим старанням, певною тривогою і трепетом починали хлібороби процес підготовки ріллі, оскільки тривалий досвід і набуті знання підказували, що успіх врожаю залежав не тільки від вмiлих агротехнічних дій, але й, водночас, від дбайливого виконання традиційних ритуально-обрядових процедур. Вважалося, що дотримання як синтезу раціональних та ірраціональних підходів у надважливому етапі зерновирощування сприяло неодмінному успіху на вдалій врожай.

Насамперед завчасу господарі впродовж зими, у кого не було, або було вже зношене, замовляли нове тяглове орне знаряддя, або надавали лад ще робочому. Для місцевих майстрів це була активна пора.

Коли ще земля відпочивала під товстим сніговим покривом, а в повітрі панував мороз-тріскун, покутянин, а, врешті, на всій етнічній території, ретельно готувались до хліборобської праці, насамперед заслужити ласку від Бога, святих, уважно дотримуючись переданих у спадок цілісної обрядово-ритуальної системи на забезпечення вдалого рілничого сезону і добірного врожаю. Особливо багатими були на оберігальні дії для всього господарства і здоров'я родини у Різдвяно-Новорічний час. У зимовий період магічні ритуали носили ініціальний зміст, ек-

траполюючи на всі етапи агровиробничого процесу, на забезпечення розвитку рослин впродовж усього вегетативного періоду.

Народження Христа разом з Новоріччям усвідомлювалось як символ, Божий знак на появу нових і добрих господарських наслідків, як щедрий успіх їх праці. У Святвечір закладалось багато ритуалів, які імітативними діями, вербальним супроводом, виробничо-предметною присутністю вселяли віру у продуктивність всіх занять на господарстві. Тому на Святвечір у покутян на святковому столі були акцентовано ритуальні страви, зокрема кутя, долівку встеляли сіном, вносили деякі знаряддя, виготовлені з металу, могли і занести ягнятка тощо. Особливим атрибутом Святвечора був переважно вівсяний сніп, згодом і дідух. Сплетений із стебел збіжжя вінок використовувався для того, щоб у нього клали приготовлені страви.

Кожен з елементів Святвечірнього дійства був наділений певним магічним дійством. І навіть малеча, граючись у сіні, розгортаючи цукерки, цим імітувала пошук лісових плодів, насамперед грибів.

Християнській символіці і ритуалам надавалась особлива увага, тому освячені зерна, вода, яйця були основними оберегами хліборобської праці. Однак при цьому побутували ще давні дохристиянські традиційні прогнози, щонайбільше за небесними світилами.

Розуміли покутські хлібороби, що магічні ритуали лише сприяють в успішних наслідках праці, але здебільшого рілники опиралися на здобуті знання у агровиробничому процесі, які апробувались тривалою практикою і усвідомлювались як раціональні. Астрологічні і метеорологічні спостереження підказували хліборобові стосовно часу тих чи інших польових робіт, селекції доброго, продуктивного насіння, боротьби зі шкідниками, способи зберігання тощо.

І уже цілеспрямовані оберігальні процедури проводились безпосередньо перед початком тих чи інших агротехнологічних операцій — оранки, сівби, жнив тощо.

Перед виїздом на першу весняну оранку хлібороб кропив свяченою водою і тяглову силу — коні чи воли, і хліборобське знаряддя — плуг, борони, валки тощо.

Початок оранки припадав на кінець березня, інколи на початок квітня, що корегувалось станом погодних умов — наявністю снігу, морозу, затяжними до-

щами. У полі під першу борозну клали великоднє свячене яйце і орачі промовляли молитву [7, с. 164].

Побутувала практика послідовності оранки під різні культури. Насамперед борознили поле під зернові, на яких найперше висівали овес, а вже потім — жито, яру пшеницю, кукурудзу. Для коренеплідних було необхідно, щоб ґрунт дещо прогрівся, тому під просапні, городні культури обробляли ділянку після того, як завершиться посів зернових.

Ландшафт на Покутті був здебільшого горбистий, без надмірної крутизни схилів, при значних прирічкових рівнинних площах, і тільки у передгір'ї розорювали площі на дещо крутіших схилах.

Унаслідок багатовікової хліборобської практики сформувались певні навички і традиції у способах розорювання ділянок, виходячи з природно-ландшафтних та кліматичних характеристик. Панівними способами розорювання були — у склад, в розгін, і тільки круті схили орали в односторонній спосіб.

Рільники дотримувались існуючої вимоги, і ділянку одного року орали у склад, а наступну оранку проводили в розгін, чим домагались вирівнювання площі, уникаючи переміщення ґрунту, що могло створювати з одного боку ділянки високу межу, як певна незручність у її використанні.

Оранка у склад полягала у тому, що ділянку розорювали із середини, проходячи в один і другий бік, кладучи борозни одну до одної, а в розгін — починали борознити ділянку з країв, і тоді посеред неї утворювався невеликий ярочок, який вирівнювали уже при боронуванні [2, с. 72—75].

Дослідник етнографічного Покуття Оскар Кольберг вважає, що здебільшого орали в чотири скиби у склад [7, с. 63], тобто ширина орної площі рівнялась вісьмом скибам, що могло бути на близьких до оселі ділянках, які займали під городні, просапні та почасті і зернові культури. Для висіву більшої кількості зернових, таких як кукурудза, жито, ячмінь чи овес, виділяли значні ділянки, які розорювали у багато скиб.

Розорану ділянку обов'язково розпушували бороною, а новинну чи перелогову оранку скородили ще ралами чи багатозубими драпаками («рвали скиби»).

Впродовж хліборобського сезону проводилось декілька оранок, кожна з яких відповідала конкретним агротехнічним завданням. Зокрема, була перша, яка називалась весняною або ярою, здійснювалась безпо-

середньо перед висівом зернових, висадженням коренеплідних, просапних культур. Новинна чи перелогова площа підлягала декільком інтенсивним технологічним операціям. Після оранки скиби рвали ралами чи драпаками, переважно впоперек на рівнинній ділянці, а на схилах повздовж борозен. Завершували підготовку ґрунту другою оранкою і боронуванням. Незаможні господарі, у яких була відсутня належна тяглова сила, не були спроможні у такому технологічному процесі підготувати ґрунт для дорідного врожаю.

Друга сезонна оранка припадала на літо, коли підростав молодий люпин чи овес, яких пріорювали для підживлення ґрунту. Така працьована в практиці традиція була ефективним засобом покращення структури ґрунту, сприяла вирощенню хорошого врожаю. Чорний пар чи паренина, як називалась літня оранка, займали основними зерновими культурами, здебільшого озимими, зокрема пшеницею, яку на Покутті висівали небагато.

Практикували покутяни зяблеву оранку, яку проводили після збору врожаю зернових культур. Чорний пар не боронували, а ґрунт у скибах розсипався під дією перегниття рослинних решток, атмосферного впливу тощо, так само поводитись і зі зяблевою оранкою, коли стерню, не дуже глибоко зораною, залишали без дообробітку. Агрономічно ефективні способи підтримання родючості ґрунту, його структурного покращення, що теж сприяло хорошій врожайності, стали традиційними серед покутських хліборобів. Зрозуміло, що такі способи були поширеними і не тільки на полях сусідніх етнографічних груп, але й на значній етнічній території, щоправда, з локальною специфікою щодо часу їх проведення, висівання і пріорювання різних культур тощо.

Висновки. До систем підготовки землі для хлібовирощування відноситься переліг на безлісих площах і вирубно-вогнева чи вирубно-підсічна системи. У ХІХ—ХХ ст. вирубно-підсічна система мала виключно епізодичний характер. Життєва практика підказувала хліборобові ефективність використання орного поля — підтримання родючості ґрунту шляхом чергування зернових чи коренеплідних культур, а також відпочинку ґрунту.

Двопільна сівозміна чітко регламентувалась по черговістю висіву озимих і ярих культур, і тільки після двох чи трьох циклів ця ділянка облогувала під сінокосом а чи пасовиськом.

Однією з характерних практик удобрення площ полягала у тому, що способи підживлення ґрунту мали регіональну виокремленість, яка формувалась під впливом виробничих традицій суміжних етнографічних груп — бойків, лемків чи гуцулів.

Для вирощування плодів використовувалось первісне багатофункціональне знаряддя — мотики, спочатку дерев'яні, потім з обкутою залізом ріжучою частиною, також лопати. Наступний етап — використання тяглових ґрунтообробних знарядь, типу рала і плуга, і їх технологічне і конструктивне вдосконалення, а також запровадження сівозмін із урахуванням рівня виснаження ґрунту тим чи іншим збіжжям, що враховувалось при послідовності їхнього посіву.

Типи удобрення ґрунту — стаєнним гноєм (добутих при застосуванні стаціонарних, спеціальних для худоби і коней стаєнь — приміщень для рогатої худоби, і подекуди тільки у заможних селян — конюшень для коней); засобом пріорювання відповідних трав, які успішно відновлювали структуру ґрунту — це конюшина, полин, тимофіївка та ін.; кошарування, тобто випас на стаціонарних огорожених пасовищах як для овець, так і для великої худоби.

До комплексу традиційних знарядь для підготовки ріллі на використання під сільськогосподарські культури були: первісно — безполозове рало із рівним стеблом-тягою. Рало зазнало конструктивних змін — від безполозового до полозового, яке, своєю чергою, було і вузьколопатовим, і широколопатовим. Спущувальні чи подрібнюючі засоби: борони, грапи і катки (валки), борони (давніше із дерев'яними зубцями, а згодом із металевими, які були ефективнішими як при дробленні ґрунту, так і зручнішими і легшими для тягової сили).

В активному використанні покутян були плуги як традиційно дерев'яні з металевим череслом і лемішем, а також модифіковані, чи, радше, вдосконалені. На початку ХХ ст. зустрічалися плуги вже фабричного виробництва.

Отож вирощування харчових плодів на Покутті було одним із основних занять місцевого населення, на відміну від Гуцульщини, де сільські господарства в основному зосереджувалися на плеканні корів,

овець, менше кіз, коней, а також домашньої птиці. Покутський ландшафт, родючі прирічкові долинні ґрунти, помірний клімат сприяв успішній практиці сільськогосподарського виробництва.

1. Заставний Ю. *Географія України*. Львів, 1994. 472 с.
2. Павлюк С.П. *Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ — початку ХХ століть*. Київ, 1986. 172 с.
3. Павлюк С.П. *Народна агротехніка. Покуття*. Київ, 1994. 504 с.
4. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту. *Записки НТШ*. Львів, 1906. Т. 70. С. 120.
5. Павлюк С.П. *Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект*. Київ, 1991. 224 с.
6. Довженюк В.Й. *Землеробство Древньої Русі*. Київ, 1961.
7. Kolberg Oskar. *Pokucie. Obrazy etnograficzne*. Т. 1. Kraków, 1882. 360 s.
8. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Кульчицький О.С. *Народна землеробська техніка українців*. Київ, 1974. 164 с.
9. Мандибур М.Д., Павлюк С.П. *Бойківщина*. Київ, 1983. 305 с.
10. Горленко В.Ф. *Землеробство. Знаряддя праці. Поділля*. Київ, 1994. 504 с.

REFERENCES

- Zastavnyi, Yu. (1994). *Geography of Ukraine*. Lviv [in Ukrainian].
- Pavlyuk, S.P. (1986). *Folk agricultural machinery of the Carpathian Ukrainians of the second half of the 19th and early 20th centuries*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pavlyuk, S.P. (1994). *Folk agricultural machinery. Pokuttia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zubrytskyi, M. (1906). The village of Mshanets, Starosambir district. *Notes of NTSH* (Vol. 70, p. 120). Lviv [in Ukrainian].
- Pavlyuk, S.P. (1991). *Traditional farming of Ukraine: agrotechnical aspect*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dovzhenyuk, V.Y. (1961). *Agriculture of Ancient Russia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kolberg, Oscar. (1882). *Pokuttia. Ethnographic images* (Vol. 1). Krakow [in Polish].
- Horlenko, V.F., Boyko, I.D., & Kulchytskyi, O.S. (1974). *Folk agricultural machinery of Ukrainians* [in Ukrainian].
- Mandybura, M.D., & Pavlyuk, S.P. (1983). *Boykyvshchyna*. Kyiv [in Ukrainian].
- Gorlenko, V.F. (1994). *Agriculture. Tools. Podillia*. Kyiv [in Ukrainian].